

KROONIKA

KONVERENTS “NÕUKOGUDE TEADUS – SISULT SOTSIALISTLIK, VORMILT RAHVUSLIK?”

Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi ja Eesti Maaülikooli Teadusloo Uurimise Keskuse korraldamisel toimus 5.–6. detsembril 2008 Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumis konverents “Nõukogude teadus – sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik?” Korraldajate soov oli võtta sisulisema vaatluse alla nõukogude perioodil Tartu Riiklikus Ülikoolis ja ka Eestis ning Nõukogude Liidus laiemalt tehtud teadustöö.

Nõukogude perioodi uurimisel on seni keskendutud peamiselt poliitilistele repressioonidele (Rahvusarhiivi, Okupatsioonide muuseumi projektid) või – peamiselt mälestuste pinnalt – nõukogude inimese elulaadile (ERM-i, Kirjandusmuuseumi projektid). Teadustööd, mis oli riigi teravdatud tähelepanu all, kuna sellelt loodeti nii majandusliku kui poliitilise edu aluste rajamist, on sisulisest küljest uuritud tunduvalt vähem. Praegu on just õige aeg seda teha – ühelt poolt on tekkinud piisav distants olude objektiivsemaks hindamiseks, teiselt poolt on veel küllalt inimesi, kes seda aega ise mäletavad.

Küsimused, millele vastust otsima asuti, olid üldjoontes järgnevad. Kuidas mõjutasid teaduse tegemist ideoloogilised piirangud ja riiklikud prioriteedid ning kui suur oli nende tegelik efektiivsus? Kuidas mõjutas teaduse tegemist selle viimine ülikoolidest välja teaduste akadeemia(te) tiiva alla? Kuivõrd oli sotsialismileeris tehtav teadus pärast Teist maailmasõda integreeritud maailma teadusesse, kas raudne eesriie oli vettpidav või mitte, millistel erialadel rohkem, millistel vähem? Kas kehtis ka teaduse kohta see, mida postuleeriti nõukogude kultuuri kohta üldiselt – sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik? Ja mis sel juhul ikka oleks teaduse sotsialistlik sisu või rahvuslik vorm? Kui tugevasti õnnestus teadust rakendada sotsialistliku ja kommunistliku propagandamasina teenistusse?

Ettekandjaid oli lisaks Tartu Ülikoolile ka Venemaa Teaduste Akadeemiast ja Peterburi Ülikoolist, Eesti Maaülikoolist, Eesti Humanitaarinstituudist, Akadeemiast “Nord” ja Kirjandusmuuseumist. Kahjuks ei jõudnud konverentsile Peterburi Ülikooli Ajaloo Muuseumi direktor Igor Tihhonov,

kelle ettekanne oleks vaadelnud nõukogude arheoloogia ideoloogilist mõjutamist. Küll aga olid kohal kolleegid Venemaa Teaduste Akadeemiast, kes käsitlesid ideoloogilisi ümberkorraldusi Venemaa TA zooloogiamuuseumis (Nadežda Slepkoval), Venemaa botaanikute biograafilise sõnastiku saatust ideoloogilistes tõmbetuultes (Anastasija Fedodotova) ja Balti mere kalavarude forsseeritud hõlvamist sõjajärgsetel aastatel (Julia Lajus).

Atko Remmel TÜ usuteaduskonnast näitas, kuidas teaduslik ateism, mille levitamine pidi olema osa nõukogude inimese kujundamise programmist, muutus Nõukogude Liidus juhtivaks usundiks, omandades kõik riiklikule religioonile omased jooned ja kopeerides suuresti kristlikku metodoloogiat. Nõukoguliku poliitökonoomia ja parteiajaloo õpetamist illustreerisid omaaegsed üleliidulised õppefilmid Eesti Filmiarhiivi kogudest, millest võis näha, et propaganda ei olnud sugugi mitte primitiivne.

Erki Tammiksaare ettekanne teadusliku uurimistöö kujunemisest Eesti NSV Teaduste Akadeemia instituutides 1947–50 juhtis tähelepanu faktile, et vahetult TA loomise järel olid instituutide direktorid valdavalt Eesti Vabariigis saadud haridusega ja jätkus paljuski varem alustatud uurimistöö. Nähtavamad muutused toimusid ajaloo uurimisel ja muuseumitöö korralduses, mida just nende nähtavuse tõttu on ka rohkem käsitletud. Suund sovetiseerimisele süvenes 1947. aasta kesksuurepaigast ja tipnes 1949. aasta märtsiküüditamise ning 1950. aasta märtsipleenumiga.¹

Anu Raudsepp rääkis bioloogiateadust vallutanud lõssenkismist ja Jaan Kasmel kohtuarstiteaduse ümberkorraldamisest uutal alustel 1944–49. Vastukaaluks tõi Tiina Peil Tallinna Ülikoolist huvitavaid näiteid nõukogude ühiskonnale omastest mimikrinähtustest, kus ideoloogilise tsensuuri tingimustes võis näiteks geograafia mikrotasandile laskudes täita üldiselt keelatud või ebasoovitava läänelikke meetodeid rakendava sotsioloogilise uurimistöö arendaja rolli.

Malle Ermel valgustas TÜ raamatukogu saatust, mis 1946. aastal alan-
dati lihtsaks õpperaamatukoguks, 1958. aastal aga tõsteti uuesti teadusraa-
matukoguks. Tööd reguleerisid mitmesugused ideoloogilised suunised ja
piirangud, mille hulka kuulus näiteks ka erifondi töötajate vaikumisvanne.
Janika Oras Eesti Kirjandusmuuseumist juhtis tähelepanu folklooriarhiivi
täiendamisel esinenud omapärasele jäädvustamispraktikale – rahvalauli-
kutele õpetati selgeks ideoloogiliselt “õigeid” laule, mida siis jäädvustati.

Konverentsi teisel päeval juhtis Peeter Järvelaid ettekandes nõukogude
õigusteadusest tähelepanu asjaolule, et suur osa nõukogulikku õigusteadust

¹ Pikemalt vt Ken Kalling, Erki Tammiksaar, *Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu. Arenguid ja järeltõlki* (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008).

tehti ülikooli lõpetanud juristide diplomitöodes, mida seni veel tervik-korpusena sisuliselt uuritud ei ole. See väide kehtib muidugi ka enamiku teiste erialade kohta.

Urmet Paloveer TÜ Ajaloo Muuseumist andis ülevaate Tartu Riikliku Ülikooli esimese nõukogude semestri õppe ja teadustööst ametliku aru-
ande valguses. Malle Salupere isiklikel mälestustel rajanev ettekanne tea-
dustegevuse juhtimisest sula- ja stagnaajal (ta töötas TRÜ teadusala pro-
rektori sekretärina 1966–74) osundas tollastele oludele, kus Tartule tuli
kasuks ääremaa staatus, siinsete inimeste keskmisest nõukogude teadus-
töötajast parem keelteoskus jms, mis võimaldas üksikuil teadlastel (eriti
reaalteaduste ja meditsiini valdkonnas) osaleda konverentsidel üle maailma,
arendada selliseid teadusharusid nagu orientalistika või semiootika jne.
1960. aastate teisel poolel ei olnud raudne eesriie enam hoopiski vettpidav.

TÜ doktorant Ivo Juurvee võrdles kaht riiklikult hästi tasustatud ideo-
loogi, kelle ülesandeks oli eriteenistuse tellimisel desinformatsiooni levi-
tamine – Julius Maderit Saksa DV-s ja Andrus Roolahte Eesti NSV-s ning
nende tegevuse tulemuslikkust ajaloopildi ja ideoloogia kujundajatena.

Viimane blokk ettekandeid oli pühendatud teadusseltsidele nõukogude
ühiskonnas. Kersti Taal käsitles Akadeemilise Emakeele Seltsi ja Õpetatud
Eesti Seltsi viimist Teaduste Akadeemia alla 1946. aastal, kusjuures üks jäi
ellu, teine aga suleti 1950. aastal kui kodanliku natsionalismi pesa. Toivo
Hinrikus ja Ain Raal arstiteaduskonnast võtsid hea sõnaga meenutada Üli-
õpilaste Teaduslikku Ühingu üliõpilasteaduse organiseerijana. Näib, et on
erialasid, kus üliõpilasteaduse organiseerimiseks ja teadusliku järelkasvu
kindlustamiseks oleks sellise ühingu olemasolu tõepoolest tänagi soovitav.²

Konverentsi ettekanded ja diskussioonid näitasid, et ei nõukogude aega
ega tolleaegset teadust tohi võtta ühe karikatuurse tervikuna – 1960.–70. aas-
tatel muutus ideoloogiline surve 1950. aastatega võrreldes oluliselt nõrge-
maks, avardusid liikumisvõimalused ja infovahetus, teadus oli ühiskon-
nas prestiižne ja autoriteetne. Meeldib see meile või mitte, aga emakeelse
ülikooli 90 aastast jääb üle poole nõukogude aega. Nii nagu Eesti Vaba-
riigi teadus tuli üles ehitada tsaariaegse haridusega inimeste poolt, õpeta-
sid Tartu Riiklikus Ülikoolis esialgu valdavalt Eesti Vabariigis hariduse
saanud mehed ja naised. Üksikutel erialadel jätkus neid stagnaaja lõpu ja
taasiseseisvusaja alguseni.

² Vt näiteks anatoomide mälestusi: Mare Havel, Tiiu Hermlin, Liina Pärnsalu, “Taga-
sivaade anatoomiaringi tegevusele”, *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXXIV. 200 aastat
vana anatoomikumit* (2005), 59–87.

Nõukogude ajal tehtud teaduse sisu pakub uurijaile endiselt suurel hulgal võimalusi. Ülikooli õppetöö kajastajana on suureks abiks üliõpilaste ja õppejõudude loengukonspektid, mida ülikooli ajaloo muuseum on alati valmis vastu võtma. Konverentsi ettekannetest osa publitseeritakse käesolevas Ajaloolises Ajakirjas, ülejäänud ilmuvad Tartu ülikooli ajaloo küsimuste järgmises numbris.

LEA LEPPIK

STALINISMI KONVERENTS MOSKVAS

5.–7. detsembrini 2008 toimus Moskvast rahvusvaheline konverents “Stalinismi ajalugu: tulemused ja uurimisprobleemid”. Renaissance Olympic Penta hotellis peetud suurejoonelise konverentsi peamiseks organisatsiooniliseks olid Venemaa inimõiguste volinik, Vene Föderatsiooni Riiklik Ajalooarhiiv, Sotsiaalteaduste teadusinformatsiooni instituut, kirjastus “Venemaa Poliitiline Entsüklopeedia”, ühendus Memoriaal ning Venemaa esimese presidendi B. N. Jeltsini fond, mis oli ka ürituse peasponsoriks. Lisaks veel hulgaliselt partnereid ja toetajaid maailma erinevatest teadusasutustest ning uurimiskeskustest.

Konverentsi võib pidada tõeliselt mastapseks, sõna sai üle saja stalinismi uurija, kelle seas oli mitmeid selle ala tuntumaid esindajaid. Samas kostus kuluaarides nurinat nii konverentsi liigse paisutatuse kui mitme maailma mastabis olulise ajaloolase (nt Kotkin, Service, Hirsch, Holquist jt) kutsutute hulgast väljajäämise kohta.¹

Kolm päeva kestnud konverentsi juhatas sisse Venemaa inimõiguste volinik Vladimir Lukin, viidates veel teiselegi samal päeval toimuvale konverentsile, mis oli pühendatud Aleksandr Solženitsõni 90. sünnipäevale. Nädal hiljem avati seoses viimatimainitud sündmusega Taganka raamatukogus näitus “Gulagi arhipelaag: Eesti saar”, mis oli pühendatud *GULAGI arhipelaagi* saamisloole ning oli seeläbi ka Eestiga seotud.

Avapäeval peetud kuuest ettekandest pälvis auditooriumi soojema vastuvõtu ühenduse Memoriaal juhatuse esimehe Arseni Roginski ettekanne

¹ Konverentsi programmiga on võimalik tutvuda <<http://www.rosspen.su/ru/links/history2/>> (20.6.2009).